

LOUIS
HJELMSLEV

Kalba

Ivadas

Vertė
MARIUS DAŠKUS

baltos lankos

Specialus redaktorius
ALEKSAS GIRDENIS

A. J. Greimo semiotikos ir
literatūros teorijos centras

Knygos leidimą parėmė Atviros Lietuvos fondas

© Louis Hjelmslev og Munksgaard/Rosinante, København 1963/1995

© Algirdas Julien Greimas, «Préface à la traduction française»,
Les Editions de Minuit, 1966

© Vertėjo žodis ir vertimas į lietuvių kalbą, BALTOS LANKOS, Vilnius, 1995

Rinko ir maketavo BALTOS LANKOS

Printed in Lithuania

ISBN 9986-403-16-2

Turinys

<i>Vertėjo žodis</i>	vii
<i>Prancūziško vertimo pratarinė</i>	ix
Įvadinės pastabos	3
Kalbos funkcija	8
Genetinė kalbų giminystė	10
Kalbos struktūra ir vartoseną	36
Ženklių sandaros raida	52
Kalbų šeimos	80
Prokalbės	97
Tipologinė kalbų giminystė	107
Kalbų struktūros tipai	114
Kalbų vartosenos tipai	135
Kalbos kitimas	144
Kalbų laipsniai	155
Žodynėlis	163
Bibliografija	169
<i>Pagrindiniai Louiso Hjelmslevo darbai</i>	173
<i>Rodyklė</i>	175

Siekiant tikslumo ne kartą buvo pasitelkiami angliškasis ir vokiškasis šio veikalo vertimai. Dažniausiai lyginant stengtasi išsiaiškinti, koks terminas ar formuluočių vertimas būtų priimtinausias šiuolaikinės kalbotyros kontekste. Esu didžiai dėkingas profesoriui Aleksui Girdeniui, sutikusiam ne tik redaguoti vertimo tekstą, bet ir sutikrinusiam jį su danišku originalu. Būtent jo iniciatyva svarbiausi daniški Hjelmslevo terminai įterpiami į tekstą laužtiniuose skliausteliuose šalia lietuviško vertimo. Taip išlaikomas ryšys su originalia versija. Vienokie ar kitokie terminologiniai nukrypimai paaiškinami išnašomis.

Vertimą lietuviška medžiaga papildžiau tiek, kiek leido šaltinio tekstas. Ten, kur kalbant apie bendro pobūdžio kalbos dalykus originale ir vertimuose pasitelkti gimtosios kalbos duomenys, šiame vertime taip pat vartojami lietuviški pavyzdžiai. Ten, kur atrodė tikslinga, prie autoriaus pateikiamos kalbinės medžiagos laužtiniuose skliausteliuose priduriama ir lietuviški atitikmenys. Tačiau kai kuriose vietose esantis daniškas „substratas“ (knyga buvo skirta visų pirma danų skaitytojui) atrodė pakankamai aiškus ir nereikalaujantis kokių nors keitimų (pavyzdžiui, ten, kur kalbama apie Danijos ir Farerų salų įstatymų santykius ir pan.).

Knygos struktūra iš esmės nepakitusi. Bibliografija ir žodynėlis, parengti paties autoriaus, tikriausiai bus naudingi ir lietuvių skaitytojui. Lietuviškas Louiso Hjelmslevo *Kalbos* vertimas tepapildytas pagrindinių kalbininko darbų sąrašu.

Prancūziško vertimo pratarmė

Bet mokslininkui nieko nėra gražesnio, kaip matyti prieš save mokslą, kurį dar reikia sukurti.

Louis Hjelmslev

Louisas Hjelmslevas mirė 1965 metų gegužės 30 dieną, mirė tuo metu, kai buvo baigtas taip jį džiuginęs jo knygos *Sproget (Kalba)* vertimas į prancūzų kalbą. Tai įvyko tuo metu, kai jo moksliniai darbai – svarbiausių Saussure'o intuicijų formalus užbaigimas ir išbaigtas suformulavimas – daugiau ar mažiau aiškiai triumfavo visur, ženklindami revoliucinio periodo pabaigą. Apie pastarąjį galima kalbėti, XX amžiaus kalbotyrą laikant priešingybe XIX amžiaus istorinei gramatikai – tam tikros rūšies klasikos apogėjui, ir kartu su Hjelmslevu manant, kad pusantro šimtmečio tyrimų laimėjimai laikytini tik labai vienpusiškais rezultatais, palyginus juos su aprašymo ir atradimų metodologijos sukūrimu, kurį vainikavo užbaigta kalbos teorija. Jos dėka šiandien turime naujų atramos taškų, įvairesnę ir galbūt barokiškesnę kalbos mokslo sklaidą [*éclosion*]. Naujoji Nicolas Ruwet studija, pavadinta *La Linguistique Générale aujourd'hui*¹ (Bendroji kalbotyra šiandien),

¹ Žr. *Archives Européennes de Sociologie*, t. 5, 1964.

puikiausiai parodo, kad Hjelmslevo veikalai laikomi nebe ginčo objektu, o bendrąja patirtimi. Joje, aptariant pastarųjų dešimties metų lingvistinius tyrimus, kaip savaime suprantamas dalykas tyrimų pažangos vertinimo atskaitos tašku buvo pasirinkti danų Mokytojo fundamentalieji teiginiai.

Louiso Hjelmslevo, gimusio 1899 metų spalio 3 dieną, ant šio, tapsiančio lingvistiniu, šimtmečio slenksčio, karjerą nulemia ir aplinka, ir atsitiktinumų grandinė. Iš tikrųjų, jis, būdamas danas, priklauso tautai, kurios vienas iš nacionalinių polinkių yra kalbotyra, ir jau mokydamasis licėjuje parašo susilaukusį pripažinimo mokslinį straipsnį apie sudurtinius žodžius, o savo inauguracijos Kopenhagos universitete proga pasako tokią mintį: „Danijoje tradicija yra tai, kas laužo tradiciją“. Be to, vienu iš Hjelmslevo refleksijos šaltinių visą gyvenimą išliko Rasmuso Rasko, lyginamosios kalbotyros pradininko (irgi dano), veikalai, kuriems jis nedvejodamas atidavė daugelį savo tiriamojo darbo metų. Hjelmslevo polinkis formalizuoti, žinoma, nebuvo igimti, kaip kai kas mano, prisimindami, kad jo tėvas buvo matematikos dėstytojas: juos tiesiog skatino aplinka, įtraukusi jį į bendrųjų idėjų pasaulį.

To meto kontekstas lemia, kad, pasirinkęs savo pirmųjų tyrinėjimų objektu lietuvių kalbą, jis iš karto atsiduria pačioje indoeuropeistikos problemų širdyje. Hjelmslevas skyrė šiai temai ne tik disertaciją (*Etudes Baltiques*, 1932; *Baltų studijos*), – tolesniais šios srities tyrimais jis galėjo patikrinti savo naująsias teorines koncepcijas. Praktiniams darbams pasirinkęs kalbos fonetinį

aspektą, jis šioje privilegijuotoje srityje ne tik priešpriešina, sakysime, Holgerio Pederseno arba Maurice'o Grammont'o mokslui naujuosius Prahos fonologų teiginius, bet ir, kartu su savo draugu H.J. Uldalliu, pabando papildyti Danielio Joneso mokyklos suformuotą išraiškos teoriją [*théorie de l'expression*], iki tol per daug orientuotą į paradigmą, sintagmine interpretacija (paralelia ir neprieštaringa). Taip vėliau atsirado nauja disciplina – fonematika (*On the Principles of Phonematics*, 1935; *Fonematikos principai*).

Bet, paties Hjelmslevo nuomone, jo „kaip mokslininko antrasis gimimas“ įvyksta apsilankius Paryžiuje (1926 ir 1927 metais) ir susitikus su Antoine'u Meillet'u ir Josephu Vendryèsu. Tada susiformuoja jo gyvenimo programa, o tolesni metai (1928–1943) virsta didingu kūrybos periodu. To meto programos, dar miglotos ir apsiribojusios vienintele sritimi, tikslas yra sukurti „indoeuropiečių sintaksę, racionaliai pagrįstą bendrąja gramatika“. Programa palaipsniui plėtėsi jau Saussure'o įtakoje parašytoje studijoje *Principes de Grammaire Générale*, 1928 (*Bendrosios gramatikos principai*) ir knygoje *La Catégorie des Cas. Etude de Grammaire Générale*, t. I–II, 1935–1937 (*Linksnio kategorija. Bendrosios gramatikos studija*), kur dėstomi pirmieji „imanentinio metodo“ teiginiai.

Ilgalaikis bendravimas su dviem danų kalbininkais – su jaunesniu Uldalliu ir vyresniu Viggu Brøndaliu – ir mokslinėje, ir asmeninėje plotmėje dramatiškai paveikia ramų to meto europinio universiteto dėstytojo gyvenimą. Nuo 1933 metų glaudžiai ir vaisingai bendradarbiaujant su Uldalliu, 1936 metais sukuriamas naujosios

kalbotyros manifestas, išdėstytas brošiūroje, įteiktoje Kopenhagos kongreso dalyviams ir pavadintoje *An Outline of Glossematics* (*Glosematikos apybraiža*). Šis manifestas tampa tokiu pat epochiniu įvykiu kaip ir fonologijos triumfas Hagos kongrese 1928 metais. Tačiau bendras tyrimo darbas galų gale baigiasi išsiskyrimu: 1957 metais pasirodo *Outline of Glossematics*, sutrumpinta iki pirmosios išanginės dalies ir tik su Uldallio pavarde. Tai, kas turėjo būti didžioji glosematika, Hjelmslevo sukurta jos versija, nusikračiusi ankstyvosios lengvai įkandamos terminologijos, išspausdinama knygoje *Omkring sprogteoriens grundlæggelse* (*Apie kalbos teorijos pagrindus; plačiau žinoma kaip Kalbos teorijos prolegomenai*).

Nors Hjelmslevo dažnai įtemptas ir neramus bendradarbiavimas su Brøndaliu, viena iš dviejų iškilųjų Kopenhagos lingvistinio būrelio (kurį įkūrė Hjelmslevas 1931 metais) asmenybių ir *Acta Linguistica* bendraautoriumi, neretai buvo kupinas prieštarų nuomonių susikirtimų ir iš pažiūros nesutaikomų prieštaravimų, laikas vis labiau suartina šiuos du vardus jiems abiem bendro reiškinių – danų struktūralizmo – kontekste.

Karo ir okupacijos metais beveik tuo pačiu metu buvo daniškai parašyti du svarbiausi Hjelmslevo darbai: minėtieji *Pagrindai*, išleisti 1943, ir *Kalba*, išspausdintas tik 1963 metais. Dabar abu šie veikalai, nepaisant jų skirtingo stiliaus, atrodo kaip dvi to paties diptiko dalys – pirmojo tankus apibrėžimų ir dedukcijų kaskadomis nuaustas audinys, reikalaujantis įtangos, nenusileidžia antrojo skaidriam paprastumui. *Kalboje* pateiktoji istorinės gramatikos interpretacija integruojama

į bendrosios kalbų tipologijos problematiką struktūrinės kalbos koncepcijos požiūriu, o *Pagrinduose* formuluojama kalbos teorija, kuri, susumuodama visus ankstesnius kalbotyros laimėjimus, iškyla kaip visų pirma humanitarinių mokslų epistemologija, kadangi per kalbą ji aprėpia visas žmogaus veiklos apraiškas.

Po to buvo išspausdinta dar keletas bendro pobūdžio studijų, tokių pat reikšmingų, kaip ir ankstesnieji darbai; jos buvo surinktos ir kartu su kitais svarbiais tekstais Kopenhagos lingvistinio būrelio rūpesčiu išspausdintos 1959 metais Hjelmslevo šešiasdešimtmečio proga rinkinyje *Essais Linguistiques* (*Lingvistiniai esė*). Liga, artėjanti lėtais žingsniais, nebeleido jam imtis platesnio užmojo darbų.

Kalbotyra, jeigu ji būtina savo pažangos sąlyga laiko kalbos teoriją, turi atsisakyti dviejų jai iki šiol pirštų lengvų kelių. Anksčiau ji galėjo arba pasikliauti filosofija, kuri ją visą pagrįstų, integruodama į vienokią ar kitokią ontologinę visatą, tačiau nepajėgtų paaiškinti jos aprašomojo pobūdžio, arba apsiriboti empiriniu aprašymu, bandyti tik apibūdinti „faktus“, sudarinėti kalbos reiškinių inventorių ir manyti, kad kalbotyra (o, paveikus XIX amžiaus euforijai, ir mokslas apskritai) gali susikurti savaime, sintezuodama įvairius elementus ir atlikdama iš karto keletą funkcijų. Štai su tuo susikerta imanentinis metodas ir su tuo reikėjo kovoti vardan griežtumo [*rigueur*], paneigiant nerūpestingumą, siūlantį apgaulingą ramybę. Taigi Hjelmslevas siekė kalbos filosofiją pakelti į mokslinių teorijų ir jų formulavimo

procedūrų lygmenį bei išaukštinti galimų surinkti [*recuperables*] faktų aibes, interpretuotinas kaip santykių sistemas.

Taip atsiranda kalbos teorija, suvokiama visų pirma kaip aksiomatika, kurios sąvokos gali ir turi būti analizuojamos aukštesniame, metalingvistiniame lygmenyje. Bet tai kartu yra ir hierarchinė konstrukcija, nuoseklios dedukcijos keliu išskleidžianti sąvokų tinklus, kuriuos galima panaudoti aprašant įvairias semiotines sistemas: ir natūralias kalbas, ir metakalbas, ir kitas įvairių rūšių ženklų sistemas [*systèmes de signification*]. Kiekviena kalba, aprašyta remiantis šiomis procedūromis, redukuojama iki grynų santykių struktūros, nepriklausomos nuo savo medžiaginės sudėties ir todėl imanentiškos tam tikro korpuso* atžvilgiu. Tada ją apibūdina tik šio korpuso egzistavimo ir funkcionavimo būdas. Matyti, kad tokio pobūdžio teorija suvienija, sutapatina atradimo [*découverte*] ir aprašymo procedūras: kalbos objektas išnyra iš tariamos netvarkos, lyg savaime kiekvieną kartą pats save sukonstruodamas. Tai ją suartina su kitų mokslo modelių konstravimu, kai tie modeliai vertinami tik vidinės darnos ir atitikimo aprašytai „realybei“ kriterijais. Galbūt [šiuo atveju] pirmą kartą humanitarinių mokslų srityje terminas „mokslinis“ nėra vartojamas metaforiškai.

Aišku, Hjelmslevo nuopelnas ne tik tai, kad jis sukūrė

* Korpusas – baigtinė pasakymų visuma, kuri yra lingvistinio aprašymo objektas. (Čia ir toliau žvaigždute pažymėtos pastabos – vertėjo.)

darnią kalbos teoriją, bet ir tai, kad ji nusipelnė pripažinimo ir tapo nepakeičiama. Todėl šiandien kalbotyroje nebeįmanomas tiriamasis darbas be aiškių nuorodų į glosematikos fundamentines teorines prielaidas.

Patyrinėjus esminius postulatus, kuriais remiasi ši kalbos teorija, pasidaro aišku, kad Hjelmslevo konstrukcija visų pirma ikūnija pamatinės Saussure'o dichotomijas (priešpriešas), t.y. darniai jas perteikia vienareikšmėmis sąvokomis. Šia prasme Hjelmslevas pasirodo kaip tikras, galbūt vienintelis Saussure'o sekėjas, žinojęs, kaip aiškiai išreikšti ir tobulai suformuluoti jo intencijas.

Pirmoji iš minėtų dichotomijų (priešpriešų) – kalbos ir kalbėjimo opozicija – plačiai paplitusi ne tik kalbotyroje. Neginčijant šios dichotomijos euristinės vertės – būtent ji suvaidino lemiamą vaidmenį atskiriant tai, kas yra kalbotyra, nuo to, kas ji nėra, – reikia pripažinti, kad šių sąvokų antinominė formuluotė pasirodė nepatenkinama ir todėl buvo įvairiai aiškinama. Sakysim, kalbėjimas [*parole*] buvo – kartais palaipsniui, kartais iš karto visas – tapatinamas su laisvu ir individualiu kalbos [*langage*] vartojimu ir taip supainiojamas su kokios nors kalbos [*langue*] korpusu arba su galimų kalbėjimų visuma. Kita vertus, kalbėjimo palyginimas su komunikacijos aktu įgalino diskursą laikyti vienintele kalbine realybe. Tos ir kitos variacijos šia tema pakankamai gerai nubrėžia tarpukario sosiūrizmo dvejonų kontūrus.

Hjelmslevo pateikta dviguba tos dichotomijos traktuotė padarė galą daugiabalsiškumui. Visų pirma Hjelmslevas, integruodamasis į bendrosios epistemologijos

rėmus, du Saussure'o dichotomijos polius pakeičia dviem labai plačios reikšmės modeliais, kurie papildomai apibrėžia analizuojamos tikrovės suvokimo būdą. Tai *sistema* ir *procesas*. Kiekvienas procesas suponuoja jame glūdinčią sistemą ir kiekviena sistema suponuoja procesą kaip savo egzistencijos pamatą. Kita vertus, kadangi apie kalbą [*langage*] galima kalbėti tik laikant ją tam tikra hierarchine struktūra, tai bet kurios semiotinės visumos vidinę organizaciją apibrėžti jis siūlo dviem hierarchiniais modeliais – *paradigmatika* ir *sintagmatika*, kurie skiriasi santykiais tarp klasių, artikuliuojančių kiekvieną hierarchinį aukštą.

Kita Saussure'o dichotomija, iškilusi kaip ir pirmoji į viešumą, yra *signifikanto* [*signifiant*] ir *signifikato* [*signifié*] dichotomija. Interpretacijų įvairovė ilgą laiką supo ją mitine migla. Pamišę Saussure'o knygos* didaktiką, jam būdingą palaipsnį minties plėtotę, kai kurie kalbininkai pasinaudojo tik pirmuoju, pradiniu ženklo, sudaryto iš signifikanto ir signifikato santykio, apibrėžimu. Taip atsirado ženklų („žodžių“, „monemų“, „leksemų“ ir t.t.) kalbotyra, kur viskas rėmėsi tuo, kad „formoje“ visada slypinti „prasmė“. Aišku, kad tokia kalbotyra prieštarauja kitam, ne mažiau žinomam Saussure'o tvirtinimui, kad žodžiai „patys savaime neturi prasmės“.

Hjelmslevas savo interpretacijoje visur skiria išraiškos planą ir turinio planą, apibrėždamas labai sudėtingas jų tarpusavio priklausomybės [*interdépendance*] sąlygas. Šie du planai, viena vertus, glaudžiai susiję dvišalės

* F. de Saussure, *Course de Linguistique Générale*, Paris: Payot, 1916.

[*réci-proque*] presupozicijos santykiu – tada aiškiai suformuluojamas Prahos būrelio komutacijos principas: pakitimas viename plane tikrai įvyksta tik tada, jeigu kartu pakinta kitas planas. Tai yra, taip sakant, absoliutus kriterijus nustatant tiek išraiškos, tiek turinio vienetus. Tačiau šie planai yra autonomiški, ir negalima nustatyti jokio atitikimo tarp atskirų mažesnių jų vienetų: minėtasis paralelizmas yra struktūrinio ir tipologinio, o ne atomistinio ir vienareikšmio [*bi-univoque*] pobūdžio. Taigi kalba [*langage*] nėra ženklų sistema banaliaja prasme, kuria buvo taip piktnaudžiaujama; kalba yra dviejų nepriklausomų hierarchinių struktūrų – išraiškos ir turinio – sąryšio padarinys.

Turint omeny šiuos Hjelmslevo teiginius, galima vertinti ir skirtingas lingvistines mokyklas. Taip, pavyzdžiui, ne per seniausiai amerikiečių kalbotyra iš tikrųjų domėjosi tik sintagminiu kalbos [*langage*] aspektu. Be to, ji dažnai virsdavo išraiškos plano, suvokto kaip „forma“, aprašinėjimu, kuris kartais, nepagrįstai peržengdamas savo paties užsibrėžtas ribas, bando tapti „ženklų analize“. Šios kalbotyros dabartinė įvairovė ir atgimimas paaiškinamas grįžimu prie europinių šaknų, kurioms, tarp kitko, nėra svetima Romano Jakobsono įtaka.

Remdamasis Saussure'o refleksija apie kalbą, kuri esanti „forma, o ne substancija“, Hjelmslevas sukūrė naują, turbūt pačią originaliausią dichotomiją, kurios platus pritaikymas leis humanitariniams mokslams įveikti kai kuriuos prieštaravimus, paveldėtus iš praeito šimtmečio ir periodiškai atgimstančius formalizuotais

procesais. Tai yra *formas* ir *substancijos* dichotomija. Substancija, kurią reikia skirti nuo „materijos“, nuo fizinės arba psichinės (ne kalbinės prigimties) medžiagos [support], turi tam tikrą formą tiek išraiškos, tiek turinio plane – taigi egzistuoja *išraiškos forma* ir *turinio forma*. Gramatika analizuoja turinio formą, kuri priklauso signifikatui; tai yra prasminga forma – kaip ją nuolatos vadina Merleau-Ponty, kalbėdamas apie kitus dalykus. Be abejo, taip pat egzistuoja ir išraiškos forma bei substancija. Tačiau šios dvi formalių studijų rūšys yra vienos – galimos ir pagrįstos.

Tokia formos koncepcija – nutolusi tūkstančius metų nuo XIX amžiaus tradicijos – ne tik paaiškina prancūzų struktūralizmo epistemologines nuostatas ir žymi semantinių ir semiologinių tyrinėjimų pavasarį, bet ir baudžiasi įsiskverbti į šventų švenčiausią žmogaus veiklos sritį – kūrybą – ir paversti ją humanitariniais mokslais.

Šiuo keliu Hjeltslevo sąvokų priminimu norėta palengvinti *Kalbos* skaitymą. Toks priminimas nebūtų naudingas, jeigu neįspėtų skaitytojo, kad tariamas jam pateikiamo teksto paprastumas yra apgaulingas. Šiame tekste, ypač jo pirmojoje dalyje, pateikiama nuodugni svarbiausių XIX amžiaus kalbotyros laimėjimų apžvalga. Jeigu pasirodytų keista tai, kad Hjeltslevas čia cituoja beveik išimtinai tik danų kalbininkus, reikia prisiminti, jog knyga parašyta danų skaitytojams vokiečių okupacijos metais. Bet ir šią istorinę apžvalgą persmelkia Hjeltslevo kalbos teorijos interpretacija.

Kita vertus, vis dėlto reikėtų aptarti kai kuriuos klausimus, kurių atsakymai nėra akivaizdūs, – pavyzdžiui: koks šio veikalo tikslas, kokia jo vieta bendrojoje lingvistinės jos autoriaus minties erdvėje.

Hjeltslevo teorija, tokia, kokia ji pateikta *Pagrinduose*, nutyli vieną svarbią Saussure'o dichotomiją – *sinchronijos* ir *diachronijos* priešpriešą. Neskaičius *Kalbos*, galima įsivaizduoti, kad jo teorija kreipia dėmesį tik į sinchroninį aspektą, diachronijos sąvoką laikydama nereikalinga savo konstrukcijai. Taigi *Kalba* šiuo požiūriu yra papildomas veikalas, skirtas pirmiausia šiai problemai ir teikiantis sprendimą, kuriuo žengiamas žingsnis struktūrinės *achronijos* linkme.

Manant, kad egzistuoja bendroji teorija, galinti pateikti vieningą kalbos [langage] apibrėžimą, išskyla kalbų tipologijos problema, turint omeny didelę kalbų įvairovę ir mažiausiai 3000 natūraliųjų kalbų, kurias vartoja žmonija. Galima netgi iš anksto teigti, kad kalbos teorija bus užbaigta ir aprėps visą daugialypę kalbų realybę tik tada, kai bus pažinta jų struktūros įvairovė, objektyvios lingvistinių rūšių bei tipų susidarymo sąlygos, t.y., Hjeltslevo terminais tariant, kai bus pažintos tos kategorijos, kurios tiek išraiškos, tiek turinio plane gali būti panaudotos konstruojant bet kurios kalbos sistemą, kai bus sužinota, kurios iš jų netinka šiam tikslui ir kurios yra tiesiog būtinos. Juk kiekvienos kalbos kombinacinis principas reikalauja ne tik žinoti kombinuojamųjų elementų skaičių, bet ir taisykles, kurios vienas kombinacijas atmeta, o kitas laiko būtinomis (jos gali būti ribojamo arba prievartinio pobūdžio).

Štai tokioje perspektyvoje galima aprašyti natūralio-
sioms kalboms imanentiškas *struktūras* („schemas“, t.y.
tam tikras formas) remiantis jų vartoseną [*usage*] (iši-
kūnijimu substancijos lygmenyje²). Juk viena struktūra
gali turėti daug vartosenų – „realiai“ egzistuojančių
kalbų, – tačiau atvirkštinis variantas, Hjelsmlevo many-
mu, nėra galimas: remiantis viena vartoseną galima ap-
rašyti tik vieną, jai imanentišką, struktūrą. Taigi tipolo-
ginis aprašymas remiasi tuo, kad tobula kalbos teorija
atsiras jos aksiomatikai išsijungus į bendrą modelį, suda-
rytą aprašius ir susumavus įvairių kalbų struktūras.

Šitaip suformuluota problema priklauso natūraliųjų
kalbų lygmeniui. Tokios rūšies kalba yra sociologinis
reiškinys, kuris privalo išlaikyti struktūrinę pusiausvy-
rą, kad galėtų dalyvauti komunikacijos procese. Kita
vertus, kalbos socialumas suponuoja jos tysumą laike.
Todėl Hjelsmlevas mano, kad kalboje nebūna grynų
sinchroninių būsenų, o tik kalbos būklės [*états linguis-
tiques*] ir kad natūraliąsias kalbas, suvokus jas kaip tam
tikras būkles, reikia laikyti ir sistemomis, ir taisyklėmis,
sąlygojančiomis šių sistemų funkcionavimą. Tarp kitko,
ne tiek svarbu, kaip apibrėžiama būklių struktūra – ar
bandoma jas išreikšti sistemiškai, elementų distribuci-
jos ir kūrimo sąlygas pateikiant kaip tos pačios siste-
mos archifonemas arba archisememas, ar ji laikoma
tam tikru reglamentu, kuris apibrėžia jos konvertavimo

² Tik vėlesniuose šios krypties tyrinėjimuose buvo pradėta skirti kal-
binę ir nekalbinę substancijas. Todėl šiame tekste kai kurios formu-
luotės įvairuoja.

galimybes (Hjelsmlevas terminą *transformacija* vartoja
kitam tikslui). Šios santykių sistemos ir konvertavimo
taisyklės yra *statinės*, t.y. jos apibūdina ne diachroninius
fonetikos ar semantikos dėsnius, o tam tikros struk-
tūrinės būklės egzistavimo būdą ir jos funkcionavimą.

Tokios kalbinės struktūros, savo ruožtu, gali patirti
vidinio pobūdžio *transformacijas*, kurios priklauso nuo
specifinių atitinkamos struktūros elementų santykių
(atitikimo, neatitikimo, dvišalės presupozicijos). Aki-
vaizdu, kad, lyginant natūraliąsias kalbas, galima su-
kurti kalbų tipologiją (sakysim, dalines tipologijas), kai
pasirenkami tik tam tikri koreliuojantys elementai arba
kategorijos, na ir bendrąją tipologiją, jei kada nors pa-
vyktų sukonstruoti vientisą modelį, atsižvelgiantį į vi-
sus hierarchinius kalbos aukštus ir apibūdinantį visas
transformacijas. Taigi ir čia tipologijos mokslas palieka
nuošaly diachronijos sąvoką.

Dabar suprantama, kokia svarbi tyrimų ir eksperi-
mentavimo požiūriu Hjelsmlevui turėjo atrodyti atlie-
pimų sistema, sukurta XIX amžiuje ir pagrįsta tuo, ką
jis vadina genetinė giminyste [*parenté génétique*]. Rem-
damasis šiuo grandiozisku, kantriai konstruotu ir su-
maniai artikuliuotu statiniu, kurį vainikuoja bendrosios
prokalbės rekonstrukcija, jis galėjo visiškai atsidėti
galimų šio modelio interpretacijų prasmės ir vertės
tyrimams.

Juo labiau tikslinamos bendrosios tipologijos sąlygos,
tuo labiau ryškėja genetinės giminystės apibrėžimas.
Iš pradžių genetinė giminystė apsiriboja tik išraiškos
plano koreliacijų registravimu, kadangi, Hjelsmlevo

nuomone, genetinė kalbotyra nepajėgi ką nors tikra pasakyti apie išraiškos planui atliepantią turinį. Koreliacijos, nustatomos tarp išraiškos elementų (fonemų), – Hjelsmlevas vadina jas funkcijomis, – turi būti interpretuojamos, priešingai tradicijai, ne kaip fonetiniai dėsniai (šitaip jos susisietų su nekalbine išraiškos substancija, kuri yra nepažini), – o kaip formulės, apibūdinančios išraiškos formos lygmens transformacijas.

Tad šio modelio silpnybė, net jeigu galimà formali jo interpretacija, yra ta, kad ši koreliacijų sistema kuriama išraiškos elementų, o ne kategorijų, kurias pastarieji sudaro, lygmenyje, ir kad tie elementai nėra apibrėžiami pačioje išraiškos struktūroje.

Dabar galima paklausti, kaip buvo atpažįstami ir registruojami elementai, kuriais operuoja genetinė kalbotyra. Atsakyti į šį klausimą galima dvejopai: sintagmiškai juos apibrėžia vieta skiemenyje kaip išraiškos plano vienetė, o paradigmiškai juos galima atskirti tik komutacijos testu tikrinant turinio plano vienetus. Taigi genetinė kalbotyra vartoja dviejų rūšių heterogeniškus vienetus: išraiškos (t.y. normalius) vienetus ir turinio vienetus, kurie netgi nėra žodžiai, o tik žodžių segmentai. Hjelsmlevas čia apie tai šneka nepakankamai aiškiai, bet, iš visko sprendžiant, šie segmentai, kitur vadinami „minimaliais ženklais“, iš tikro yra morfemos, t.y. šaknys, priesagos arba galūnės. Jeigu prisimintume sąlygą, kuriomis buvo kuriama XIX amžiaus pradžios lyginamoji gramatika, pamatytume, kad jai suklestėti iš tikro leido tik žodžio sudedamųjų dalių analizė, kurią iki šiol nelabai žinomomis aplinkybėmis atliko XVIII

amžiaus kalbotyra. Kol kalbininkai laikėsi graikiškosios „nedalomo žodžio“ tradicijos, tol negalėjo išaugti lyginamoji kalbotyra, nors jos poreikis atsirado jau XVI amžiuje.

Todėl galima sakyti, kad genetinė kalbotyra yra ne visiškai struktūrinė, kadangi ji priversta atsižvelgti į vartoseną, – jeigu ne į fonemų, tai bent jau į jos morfemų lygmenį. Juk korpusą, kuris leidžia dar netaikant koreliacijos apibrėžti išraiškos elementus, sudaro ne visi vienetai-skiemenys (kaip reikalauja struktūrinė kombinatorika), o tik skiemenys, vartosenoje sudarantys morfemas. Iš dviejų galimų genetinės giminystės apibrėžimų, kuriuos vieną po kito pateikia Hjelsmlevas, mums vertėtų pasirinkti antrąjį: genetinė giminystė nėra elementų funkcija (ją siūloma vadinti *tęstinumu* [continuation]) – to nepakaktų jai apibrėžti. Genetinė giminystė „yra dviejų kalbų išraiškos elementų ir ženklų santykis“ (p. 98). Išraiškos lygmenyje išstrūkusi iš vartosenos glėbio sistema, kurią sudaro elementų santykiai (juos taip pat galima būtų analitiškai apibrėžti ir kategorijų lygyje), yra formalus išraiškos struktūroms būdingų transformacijų modelis. Tačiau toks lyginimas tėra siaurai tipologinis ir nepaaiškina genetinės giminystės. Šiam išraiškos struktūros transformaciniam modeliui suteikia prasmę ir susieja jį su istoriniu požiūriu tai, kad jis remiasi turinio planu ir yra sudarytas iš morfemų formuojančių skiemenų. Tai reiškia, kad atitinkamas turinio korpusas turi baigtinį tam tikro tipo vienetų skaičių, todėl ir išraiškos skiemenų kombinacinės galimybės yra ribotos. Genetinė kalbotyra gali pateikti

formalią signifikanto tipologiją tik atsižvelgdama į signifikato formą ir pasirinkdama kokio nors baigtinio dydžio korpusą. Taigi reikia atsižvelgti į aprašomų kalbų istoriją.

Hjelsmlevas, pateikęs mums naują dichotomiją, kurios pirmasis narys yra uždaros lingvistinės visatos bei jau realizuotų kombinacijų aprašymas, o antrasis – atviros visatos su praktiškai neišsemiamomis kombinacijomis, tebedominuoja šiandienos lingvistinėje diskusijoje.

Paveikti Hjelsmlevo refleksijos, nedidelė kalbininkų grupė – Knudas Togeby, Oswaldas Ducrot ir aš pats – dirbo kartu su vertėju ir padėjo jam paruošti ir išleisti *Kalbos* prancūziškąją versiją. Apskritai kalbant, šis leidinys, kurio tikslas iš pradžių buvo supažindinti platesnį skaitytojų ratą su svarbiu tekstu, netikėtai virto paskutinės pagarbos pareiškimu velioniui Mokytojui.

Algirdas Julius Greimas

Kalba

Ivadas